

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने

जयसिंह सुभाष ओहोळ

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र

अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

मो. नो. ७३८५२४४१२९

इ मेल आयडी - oholjs@gmail.com

सारांश

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय लोकशाही पुढील प्रमुख आव्हाने या मुख्य विषयावर प्रकाशझोत टाकला आहे. तदनुषंगाने भारतीय लोकशाहीचा मागील ७५ वर्षांच्या प्रदीर्घ अशा वाटचालीचा अभ्यास करता आढळून आलेल्या प्रमुख आव्हानापैकी घराणेशाही, मतदानाचे अल्पप्रमाण, विरोधी पक्ष अस्तित्व, सत्ता आणि पैसा समीकरण, जातिय व धार्मिक वाद आणि संविधानात्मक नितीमुल्याचे अवमूल्यन यांचा अभ्यास करून यांच्या भारतीय लोकशाहीवरील परिणामांचा अभ्यास केला आहे.

पारिभाषिक शब्द : लोकशाही, राजकीय पक्ष, घराणेशाही, मतदान, विरोधी पक्ष, जात आणि धर्म, अल्पजनशाही आणि अध्यक्षीय हुकुमशाही

प्रस्तावना

वासाहतीक कालखंडातील ब्रिटीशांच्या पारतंत्र्यातून मुक्त होऊन भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे पूर्ण होत आहेत. आज जगभर भारतीय लोकशाहीस जगातील सर्वांत मोठी आणि यशस्वी लोकशाही अशी ओळख आहे. कोणतीही व्यवस्था पूर्णतः परिपूर्ण सर्व समाधानकारक अशी नसते. प्रत्येक व्यवस्थेत काही उणीवा कमी अधिक प्रमाणात अस्तित्वात असतात. मात्र यातूनही व्यवस्था विकसित होत मार्गक्रमण करत असते. स्वातंत्र्याची पंच्याहत्तरीत आजही भारतीय लोकशाही यशस्वीपणे वाटचाल करत असताना काही भारतीय लोकशाही समोर काही आव्हाने निर्माण झाली आहेत. ही आव्हाने लोकशाही शासन व्यवस्थेच्यादृष्टीने घातक असतात. या संदर्भात अभ्यास होणे महत्वाचे आहे. या संशोधन पेपर मध्ये भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानाचा परामर्श पुढीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट

१. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने यांचा आढावा घेणे.
२. भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीत अडथळा ठरणाऱ्या आव्हानाची कारणे, सद्यस्थिती समजून घेणे.
३. मागील ७५ वर्षांच्या प्रदीर्घ वाटचालीत भारतीय लोकशाही पुढे निर्माण झालेल्या आव्हाने याचा भारतीय लोकशाहीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

१. भारतीय लोकशाहीची यशस्वी वाटचाल सुरु असताना काही आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

२. भारतीय लोकशाही समोरील निर्माण झालेल्या आव्हानाचा गंभीर परिणाम झाला आहे.
३. भारतीय लोकशाहीचे घटनात्मक उद्देशीत स्थान धोक्यात आले आहे.

विषय विवेचन

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जागतिक स्तरावर अनेक राष्ट्रे हि ब्रिटीशांच्या पारतंत्र्यातून स्वतंत्र झाली. ब्रिटीशांच्या वसाहतीक कालखंडात या देशात लोकशाही शासन व्यवस्थेची जडणघडण झाली होती. यामुळे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर बहुतांश देशांत लोकशाही या शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केला गेला. मात्र काही देशांत लोकशाही शासन व्यवस्था रूजू शकली नाही. भारतीय लोकशाहीने योग्य दिशेने वाटचाल करत आपली जगभर यशस्वी आणि जगातील सर्वात मोठी लोकशाही अशी ओळख निर्माण केली. मात्र भारतीय लोकशाहीच्या मागील ७५ वर्षांच्या प्रदीर्घ अश्या वाटचालीवर दृष्टीक्षेप टाकला असता आज भारतीय लोकशाही समोरदेखील गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. ती आव्हाने पुढीलप्रमाणे

घराणेशाही

कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय पक्षाचे अस्तित्व गरजेचे असते. राजकीय पक्षाच्या व्यतिरिक्त कोणतीही लोकशाही व्यवस्था आकारास येऊ शकत नाही. राजकीय पक्ष निवडणुकीच्या माध्यमातून जनमताचा कौल प्राप्त करून सत्तारूढ होतात. भारतीय लोकशाहीच्या राजकीय पटलावर असणाऱ्या राजकीय पक्षात घराणेशाही हे एक समान वैशिष्ट्य सर्वच राजकीय पक्षात प्रामुख्याने दिसून येते. ही घराणेशाही आज लोकशाही समोरील प्रमुख आव्हान निर्माण झाली आहे. आज भारतात असणाऱ्या प्रत्येक राजकीय पक्षाने आपल्या पक्षात आपल्या घराण्याचे वर्चस्व निर्माण केले आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेत जनतेचे एका अर्थाने राजकीय पक्ष हे जनतेचे प्रतिनिधित्व करत असतात. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत निवडून आलेले राजकीय पक्षाचे एकूण सदस्य ५४३ होते यापैकी १५६ खासदार हे कौटुंबिक राजकीय पार्श्वभूमी असलेल्या घराण्यातील होते. यामध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस या पक्ष ७८, राष्ट्रीय लोकदल ५, राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष ५, बिजू जनता दल ६, बहुजन समाज पार्टी ७, समाजवादी पक्ष ६, माकस्वादी कम्युनिष्ट पक्ष ४ आणि भारतीय जनता पक्ष २२ खासदार हे राजकीय पार्श्वभूमी असणाऱ्या घराण्याचे होते. या राजकीय पक्षातील घराणेशाहीच्या अस्तित्वाने भारतीय लोकशाहीचे प्रतिनिधित्व हे प्रमुख घराणे करत आहेत असे दिसून येते. कारण सत्ता कोणत्याही पक्षाकडे असले तरी या कोणत्याही प्रमुख घराण्यात निश्चित असते. या घराणेशाहीमुळे भारतीय लोकशाहीसमोर एक आवाहन निर्माण झाले आहे.

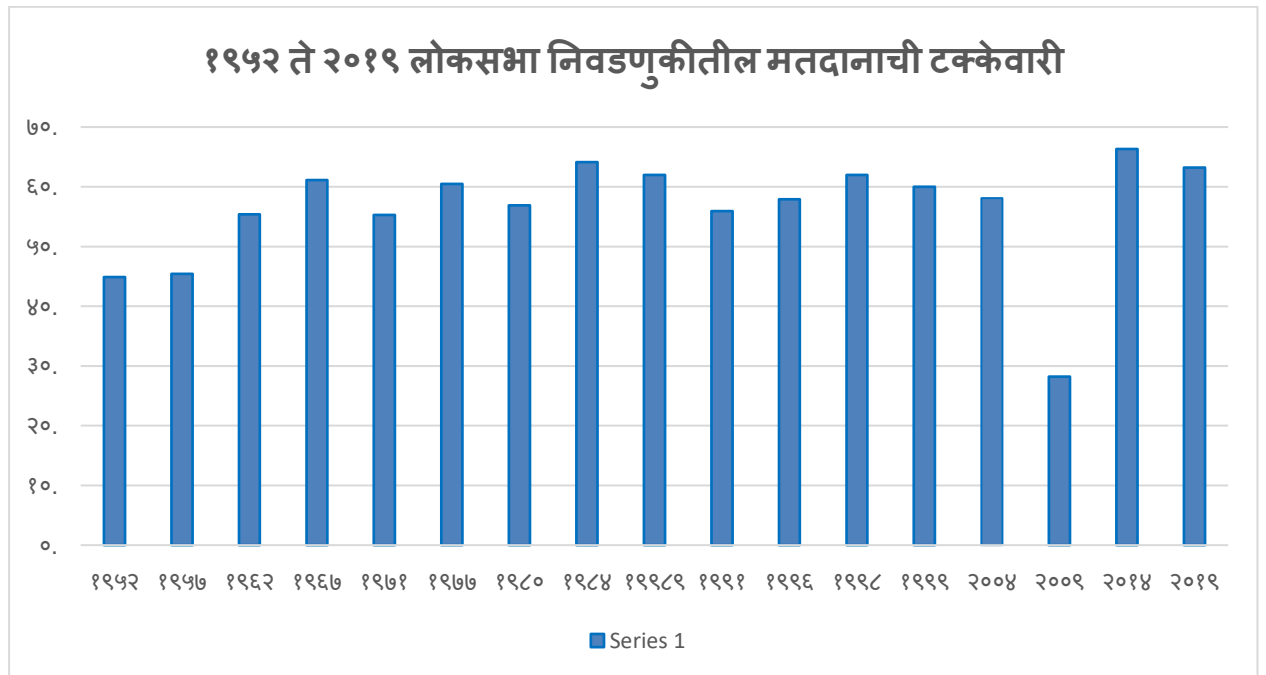
सत्ता आणि पैसा समीकरण

लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये निवडणुकीच्या माध्यमातून राजकीय पक्ष हे जनमताचा कौल प्राप्त करून सत्तेत येतात. मात्र या निवडणुकीत निवडून येण्यासाठी राजकीय पक्षाचे उमेदवार हे आर्थिकदृष्ट्या धनाढ्य असतात. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत निवडून आलेल्या खासदारांच्या एकूण ५४३ खासदारांपैकी ४७५ खासदार हे कोट्याधीश आहेत यातील २३३ खासदारावर विविध सुरुपाचे गुन्हे नोंद आहे. या आर्थिक क्षमतेच्या जोरावर ते आपले राजकारण करतात. प्रसंगी साम दाम दंड भेद या नीतीचा वापर करून निवडून येतात. निवडणुकीत केलेल्या खर्चाची भरपाई म्हणून आपल्या कालवधीत भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करतात. या भ्रष्ट मार्गाने मिळवलेला पैसा परत निवडणुकीत वापर करून निवडून येतात. म्हणजेच याठिकाणी सत्ता आणि पैसा याचे एक समीकरण

आकारला आलेले दिसून येते. आज भारतीय लोकशाहीत वरवर पाहता संसदिय प्रतिनिधी हे जनतेचे प्रतिनिधित्व करत असल्याचे दिसत असले तरी ते एका उच्च उत्पन्न असणाऱ्या गटाचे प्रतिनिधित्व करतात असे दिसून येते.

अल्प मतदान

भारतीय लोकशाही सर्व जनतेचे प्रतिनिधित्व करते. जनतेने आपल्या मतदानाद्वारे निवडलेले प्रतिनिधी संसदेत पाठवले जातात. मात्र या लोकांनी केलेल्या मतदानाची आकडेवारी पाहता हे भारतीय लोकशाही अथवा संसद हि भारतीय जनतेचे प्रतिनिधित्व हे सर्व लोक करत करत नाही असेच दिसून येते. १९५२ ते २०१९ लोकसभा निवडणुकीतील मतदानाची टक्केवारीवर दृष्टीक्षेप टाकला असता मतदानाची टक्केवारीचे प्रमाण अजूनही ७० टक्के पेक्षा कमीच आहे. हे मतदान न करण्याची जनमानसातील वृत्ती लोकशाही व्यवस्थेसमोरील प्रमुख आव्हान आहे.

जातीय व धार्मिक वाद

भारतीय समाजात पूर्वापार चालत आलेली जातीय प्रथा आजही आपले अस्तित्व टिकवून आहे. जातीय संरचना दिवसेदिवस अधिक प्रबळ होत असून आज प्रत्येक क्षेत्रात प्रभाव टाकत आहे. आज भारतीय संसदिय राजकारणाच्या पटलावर जातीय राजकारण आकारास आलेले दिसून येते. कोणत्याही निवडणूकित मतदारसंघातील उमेदवार हा तेथील जातीय प्राबल्य असणाऱ्या जातीचा अथवा धर्माचा असतो. भारतीय लोकशाहीच्या सदृढतेस राजकीय पटलावर असणारे हे जातीय अथवा धार्मिकतेचे प्राबल्य हे हानिकारक आहे.

विरोधी पक्ष अस्तित्व

लोकशाही शासन व्यवस्थेत प्रबळ असा विरोधी पक्ष आवश्यक असतो. संसदिय लोकशाही शासन व्यवस्थेत निवडणुकीच्या माध्यमातून जनमताचा कौल प्राप्त पक्ष हा सत्ताधारी पक्ष असतो. हा पक्ष विधिमंडळातील बहुमताच्या बळावर कायदा निर्मिती, ध्येय धोरण अंमलात आणण्याचा प्रयत्न करतो हे कार्य करत असताना सत्तारूढ पक्ष हा आपल्या सत्तेचा अनियंत्रित वापर

करून जनमताचा अनादर करू शकतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामते, “या सत्तारूढ पक्षावर अंकुश ठेवणारा प्रबळ असा विरोधी पक्ष संसदेत असावा. संसदेत विरोधी पक्षाने विधिमंडळ पटलावर कार्यवाही प्रसंगी सत्तारूढ पक्षाने घेतलेल्या चुकीच्या, आततायी निर्णयाला प्रखर विरोध करून यावर चर्चा घडवून सत्तारूढ पक्षावर नियंत्रण ठेवावे. सरकारने घेतलेल्या चुकीच्या निर्णयाचा मुद्दा तापवून एरणीवर आणून संसाबाह्य स्तरावर प्रसंगी आंदोलन करून याप्रश्नी जनजागृती करावी. या जनजागृतीच्या माध्यमातून सत्तारूढ पक्ष विरोधी जनमत तयार होईल.” कारण दर पाच वर्षांनी सार्वजनिक निवडणुकीत प्रत्येक पक्षास जनमताचा कौल घ्यावा लागतो. या विरोधी पक्षाच्या कृतीमुळे सत्तारूढ पक्षावर नियंत्रण प्रस्थापित होईल.

मात्र सद्य स्थितीतील भारतीय संसदीय स्तरावरील राजकारणावर दृष्टीक्षेप टाकला असता राजकीय पटलावरून विरोधी पक्ष अथवा त्यांचे राजकीय अस्तित्व नष्ट करण्याचा दुर्दीवी प्रयत्न केला जात असल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते. हे लोकशाही यशास्वी होण्यासाठी घातक आहे. संसदीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये विरोधी मताचे स्थान हे महत्वाचे असते ते जर नष्ट होत असेल तर ते लोकशाही शासन व्यवस्थेच्या अस्तित्वावर निश्चितच प्रश्न निर्माण करते.

संविधानात्मक नितीमुल्याचे अवमूल्यन

लोकशाही शासन व्यवस्थेत संविधानात्मक नीतीचे पालन होणे खूप महत्वाचे असते. शासन व्यवस्थेचे सर्व नियम, उपनियम, कायदे निर्मिती क्रिया, केंद्र राज्य अधिकार याबाबत सविस्तर तरतूद ही संविधानात केलेली असते. मात्र अनेकदा सत्तारूढ पक्षाकडून बहुमताच्या बळावर या घटनात्मक नीतीमतेचे पालन न करता या संविधानिक मुल्यांची पायमल्ली होते. आज केंद्र राज्य यांच्यामध्ये आपल्या अधिकार मर्यादा यावरून वाद उत्पन्न होत आहेत. केंद्राधील सत्तारूढ पक्ष प्रबळ अशा बहुमताच्या जोरावर राज्य स्तरावरील प्रादेशिक पक्षांची जनमत प्राप्त सरकारे संविधानिक मुल्यांची पायमल्ली करून गैरमार्गाने पाडून आपल्या पक्षाचे सरकार स्थापन करत आहे. या संसदीय लोकशाही प्रणालीमध्ये प्रत्येक पक्षास निवडणुकीच्या माध्यमातून जनमताच्या आधारे सत्ता स्थापन करण्याचा संविधानिक अधिकार आहे. मात्र सत्तारूढ पक्षाने अवलंबलेले हे सत्ता स्थापनेचे असंविधानिक मार्गाचे अनुसरण हे घटनात्मक नीतीचे अवमूल्यन आहे.

निष्कर्ष

- 1) भारतीय लोकशाही समोर घराणेशाही, मतदानाचे अल्पप्रमाण, विरोधी पक्ष अस्तित्व, सत्ता आणि पैसा समीकरण, जातिय व धार्मिक वाद आणि संविधानात्मक नितीमुल्याचे अवमूल्यन या प्रमुख आव्हानाचा परामर्श घेता यामुळे भारतीय लोकशाही पुढे गंभीर आव्हान निर्माण झाले आहे.
- 2) गेल्या पंच्याहत्तर वर्षांत भारतीय लोकशाहीच्या गौरवी वाटचाल पाहता अभिमानास्पद असून मात्र अलीकडील निर्माण झालेल्या आव्हानांनी लोकशाहीचे अस्तित्वच धोक्यात आणले आहे. परिणामी जागतिक स्तरावर भारतीय लोकशाहीची वाटचाल हि अल्पजन लोकशाही अथवा अध्यक्षीय हुकुमशाहीकडे होत असल्याचे मत व्यक्त केले जात आहे.
- 3) लोकशाही पुढील आव्हानांनी भारतीय संविधानात उद्भूत केलेल्या घटनात्मक मुल्यांची अवहेलना करून त्यांच्या मुलभूत चौकटतील लोकशाही, सार्वभौमत्व, गणराज्य या तत्वांस ठेच पोहचली आहे.

संदर्भ सूची

Mitra Sharmila, M. Manisha, (2009) Indian Democracy problems and Prospects, Anthem press new Delhi.

पळशीकर सुहास, व्होरा राजेंद्र, (२०१०) भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार, प्रथमावृत्ती, अनुवाद चित्रा लेले, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.

कांबळे बाळ, खांदवे एकनाथ, (२००८) भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.

www.wikipidea.com

www.electioncommission.gov.com

लोकसत्ता